

УДК 316.354:354

Є. О. ТВЕРДОХЛЄБОВ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ПУБЛІЧНОМУ УПРАВЛІННІ

Зроблено теоретичний аналіз понять “комунікація” та “взаємодія”, розглянуто сучасні підходи до аналізу соціальної взаємодії, визначено особливості комунікативної взаємодії загалом, і в публічному управлінні, зокрема.

Ключові слова: комунікація, взаємодія, соціальна взаємодія, комунікативна взаємодія, діалог, кооперація, публічне управління.

Made a theoretical analysis of the concepts of “communication” and “interaction” Modern approaches to the analysis of social interaction, the peculiarities of communicative interaction in general and public administration, including.

Key words: communication, interaction, social interaction, communicative interaction, dialogue, cooperation, public administration.

Соціально-економічна і політична криза в Україні, трансформація суспільних і політичних відносин, зміна ціннісно-нормативної системи викликали процеси соціальної дезорганізації та диференціації, а також спричинили нові лінії соціальних розривів. За таких умов забезпечення соціально-політичної стабільності та порядку здебільшого залежить від спроможності органів державної влади та органів місцевого самоврядування різних рівнів налагодити діалог з населенням і таким чином забезпечити досягнення соціального консенсусу з низки нагальних питань. Між тим, реалізація поставлених завдань потребує зміни методів роботи владних інститутів, надання взаємодії між органами публічного управління і громадськістю нової якості, яка, з одного боку, забезпечить високий рівень соціальної та економічної ефективності діяльності органів влади, а з іншого – реальну участь у процесі управління різних верств населення. Зазначені обставини визначають актуальність дослідження комунікативної взаємодії структур публічної влади та громадськості, забезпечення належного наукового обґрунтування використання цього важливого ресурсу в управлінні справами суспільства і держави.

Значення комунікації як однієї з основ управління осмислювалось уже в класичних теоріях управління А. Файоля, Ф. Тейлора, А. Богданова, Е. Мейо та ін. Проблемами політичної комунікації займалися такі дослідники, як Дж. Александер, Е. Арато, К. Апель, Ю. Габермас, Е. Гідденс, Дж. Дьюї, К. Манхейм, Т. Парсонс, У. Шрамм та ін. Серед українських дослідників комунікації в публічному управлінні варто виділити роботи таких науковців, як В. Бакуменко, Н. Балабанова, В. Дзюндзюк, Н. Діденко, О. Крутій, В. Мартиненко, В. Олуйко, О. Орлов, Г. Почепцов, Н. Сокур, В. Солових, Ю. Сурмін,

С. Хаджирадева та ін. Між тим, проблеми налагодження комунікативної взаємодії в сучасних умовах потребують додаткового наукового опрацювання.

Мета статті – визначити сутність та особливості, а також обґрунтувати теоретичні засади налагодження комунікативної взаємодії в публічному управлінні.

Питання налагодження комунікації в публічно-політичній сфері вперше досліджував ще наприкінці XIX ст. німецький учений М. Вебер [7]. Надалі ця сфера взаємодії вивчалася представниками багатьох наук, зокрема, психології (А. Леонтьєв, Л. Виготський та ін.), лінгвістики (Дж. Серль, М. Бахтін), кібернетики (Н. Вінер, К. Шеннон, Ст. Бір) та ін.

Важливе значення для розвитку теорії комунікації у сфері публічного управління мали фундаментальні праці з проблем політичної комунікації, що з'явилися в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Засновниками нового напрямку виступили представники двох американських наукових шкіл: прихильники використання кібернетики під час вивчення соціальних систем (зокрема, К. Дейч [19], який став одним з розробників моделей політичної комунікації) і прихильники структурно-функціонального підходу щодо аналізу політики (Г. Алмонд, Дж. Коулмен [18] та ін.). Своє відображення у висунутих ними концепціях знайшли ті сутнісні аспекти, які стосуються оцінки поведінки великих мас людей і їх ставлення до процесів здобуття й утримання влади в суспільстві, включаючи електоральні комунікації. Послідовний розвиток теорії соціальних, політичних і масових комунікацій отримали в працях Х. Арндта, Ж. Дюрана, Ж.М. Коттре, П. Лазарсфельда, М. Маклюєна, Р. Мертона, Н. Лумана, Т. Парсонса, Ю. Габермаса, Т. Шибутані, А. Шюца та ін. Окремої уваги заслуговують роботи, які виступили основою для появи нової дисципліни комунікативістики, що зосередила дослідницькі зусилля на засобах масової інформації. Серед представників цієї школи варто виділити Е. Барноу, Дж. Гербнера, Н. Лумана, А. Моля, У. Шрамма та ін.

Особливу роль у розвитку наукових уявлень про взаємодію між органами влади та суспільством в Україні відіграли роботи О. Крутій, яка розробила діалогову модель взаємодії [12]. Таким чином вона наблизила вітчизняне наукове співтовариство до ідей, що відображають світові тенденції розвитку науки “державне управління”, а також популярних концепцій розвитку державно-громадського та державно-приватного партнерства, які відповідають інтересам широкого кола суб'єктів соціально-політичного та економічного розвитку в Україні.

У цілому, тим не менш, проблематика комунікативних взаємодій структур публічної влади та громадськості в Україні є недостатньо розробленою. У дослідницькій практиці поки не вдалося виявити специфіку таких комунікацій та ролі в процесі публічного управління.

Між тим, в останні два-три десятиліття світ зазнає кардинальних змін під впливом нової парадигми, заснованої на інформаційних і комунікативних технологіях, у тому числі завдяки швидкому поширенню інтернету. Інформація і комунікація утворюють ядро нового соціуму. При цьому сьогодні більшість

дослідників погоджуються з думкою Дж. Дьюї, який стверджував, що сучасне суспільство існує в комунікації і через комунікацію. Згідно позиції Дж. Дьюї суспільство і є комунікація [20, с. 149]. Взаємодія між людьми і стійкий порядок, що існує в їхніх взаєминах, і формує соціальну структуру суспільства з яскраво вираженими комунікативними функціями.

Дж. Дьюї відзначає, що комунікація в суспільстві здійснюється між індивідами, групами, організаціями, державами, культурами за допомогою знакових систем (мов). Міжлюдська комунікація відбувається у формі спілкування як обмін цілісними знаковими утвореннями (повідомленнями), в яких відображені знання, думки, ідеї, ціннісні відносини, емоційні стани, програми діяльності учасників взаємодії. Зміст і форми комунікації, на думку Дж. Дьюї, відображають при цьому суспільні відносини та історичний досвід людей.

У той же час на пострадянському просторі й досі тривають наукові дискусії щодо визначення сутності поняття “комунікація”.

Сучасний “Великий Російський енциклопедичний словник” дає два визначення цього поняття. “Комунікація: 1) шлях повідомлення, зв’язок одного місця з іншим; 2) спілкування, передача інформації від людини до людини – специфічна форма взаємодії людей у процесі їх пізнавально-трудова діяльності, що здійснюється головним чином за допомогою мови (рідше за допомогою інших знакових систем). Комунікаціями називаються також сигнальні способи зв’язку у тварин” [2, с. 716].

При цьому тут же дається тлумачення слову “комунікабельність”. Воно має два значення: 1) сумісність (здатність до спільної роботи) різнотипних систем передачі інформації і здатність до спілкування; 2) товариськість.

Схожа ситуація і у Великому тлумачному словнику української мови. Він дає три визначення комунікації 1) шляхи сполучення, лінії зв’язку тощо; 2) обмін інформацією, спілкування; 3) те саме, що спілкування; зв’язок [4, с. 562]. При чому слово “комунікаційний” і “комунікативний” визначаються як “прикметники” до слова “комунікація”. А комунікабельність визначається як 1) здатність бути комунікабельним, товариськість, контактність”, 2) зв’язок, спілкування між ким-, чим-небудь.

Звертає увагу те, що в тлумачних словниках в одному синонімічному ряду зі словами “комунікація”, “комунікабельність”, “комунікабельний” знаходяться слова “комунікативність”, “комунікативний”, “комунікаційний”. Водночас термін “комунікаційний” має свій відмінний від попередніх слів змістовний відтінок. Комунікаційний – це прикметник, який характеризує комунікації лише в тому їх обмеженому значенні, коли мова йде про шляхи сполучення, лінії зв’язку [10; 11; 14]. І тому змішувати поняття “комунікативний” і “комунікаційний” абсолютно неправомірно.

Зазначена розбіжність є розбіжною в публічному управлінні. Якщо мова йде про покращання комунікаційного забезпечення державного управління [5, с. 319], то йдеться про вдосконалення технічного забезпечення процесу

управління, якщо про комунікативне – то про якісні аспекти взаємодії комунікаторів [1].

Відповідно, говорячи про комунікаційну і комунікативну взаємодію, дослідники говорять про різні аспекти комунікації. Так, наприклад у своїй “теорії засоба” М. Маклюен робить акцент на комунікаційній складовій, стверджуючи, що всі прогресивні етапи в розвитку суспільства обумовлюються рівнем розвитку технічних засобів інформаційних зв’язків. “Засіб є повідомлення” – і звідси, людське сприйняття як самої інформації, так і дійсності, описуваної нею, залежить від того, яким засобом і яким каналом (з технічної точки зору) передано повідомлення, – стверджував М. Маклюен [21]. Саме тому він абсолютизував засоби масових комунікацій, насамперед телебачення, і вважав, що з їх допомогою світ буде легше контролюватися і управлятися. “Тобто, – зазначав учений, – можна буде тримати під контролем емоційний клімат цілих культур” [21, с. 41]. Отже, розвиток сучасних комунікацій, згідно з М. Маклюеном, є необхідною складовою підвищення результативності управління суспільними процесами.

Г. Почепцов, навпаки, робить акцент на якісній складовій, розуміючи під комунікацією процеси перекодування вербальної інформації в невербальну сферу і назад [6, с. 14]. При чому особливе значення він надає змістом комунікації та мотивам учасників процесу комунікації.

Продовжуючи цю думку, А. Соколов стверджував, що суб’єктами, які вступають в комунікацію, можуть переслідуватися три цілі:

- 1) бажання адресата отримати від комунікатора певні значущі для нього змісти;
- 2) бажання комунікатора повідомити адресату деякі змісти, що впливають на поведінку останнього;
- 3) потреба обох отримати певні змісти [16, с. 41].

Отже, можна зазначити, що комунікація відбувається навколо певних змістів, які бажано отримати або передати учасники комунікації.

Енциклопедія державного управління не дає чіткого визначення слова “комунікація”. Між тим, дається визначення декількох видів комунікацій, а саме:

– наукова комунікація – “обмін інформацією з приводу тієї або іншої проблеми, інструменту і результатів дослідження” [8, с. 292];

– управлінська комунікація – “сукупність інформаційних зв’язків, процес взаємодії між суб’єктами управлінської діяльності по вертикалі й горизонталі та із зовнішнім суспільним середовищем шляхом безпосереднього спілкування і обміну інформацією з використанням відповідних засобів” [7, с. 247];

– масова комунікація – “така, в якій беруть участь широкі маси, велика кількість людей” [9, с. 274];

– політична комунікація – “форма взаємодії у політичній діяльності на горизонтальному та вертикальному рівнях за допомогою прямого та зворотного зв’язку між різними суб’єктами політики, що включає діяльність засобів масової інформації” [9, с. 276];

– організаційні комунікації – “процес обміну інформацією, знаннями та досвідом формальними або неформальними каналами в межах групи людей, спрямований на координацію їхньої зовнішньої і внутрішньої діяльності, вирішення виробничих завдань та досягнення цілей організації” [7, с. 246];

– “комунікації в публічному управлінні (державна комунікація) – процес обміну інформацією органів державної влади й органів місцевого самоврядування між різними інституціями суспільства (суб’єктами комунікації)” [9, с. 273]. При чому підкреслюється, що цими суб’єктами можуть виступати державні інституції, бізнес-структури, громади (партії, рухи, спілки).

Таким чином, уявлення про комунікацію в публічному управлінні можна розбити на дві типові групи:

а) комунікація як зв’язок між учасниками управління за допомогою певних засобів (комунікаційний аспект);

б) комунікація як аналог спілкування, обміну інформацією (комунікативний аспект).

При чому підкреслюється, що комунікація означає певний процес взаємодії між суб’єктами комунікації. Тобто вона потребує дій і зусиль. Дослідження технічних аспектів і засобів взаємодії концентрують увагу на комунікаційному аспекті, дослідження якості комунікації з точки зору змісту процесу, реакції учасників, подальших ефектів зосереджуються на комунікативному аспекті.

Таким чином, у межах нашого дослідження, сконцентрованого на комунікативній взаємодії, наступним важливим поняттям, яке необхідно розглянути, є “взаємодія”.

У Великому тлумачному словнику української мови взаємодія визначається як взаємний зв’язок між предметами у дії, а також як погоджена дія між ким або чим-небудь [4, с. 125]. У взаємодію можуть вступати неістоти (машини, агрегати тощо) та істоти (тварини, люди тощо). Взаємодія між людьми називається соціальною взаємодією.

За думкою М. Вебера, дія, яка за передбачуваним дійовою особою або дійовими особами змістом співвідноситься з дією інших людей і орієнтується на нього, є соціальною. При цьому така дія може бути:

1) цілераціональною, якщо вона ґрунтується на очікуванні певної поведінки інших людей і використанні цього очікування в якості “умов” або “засобів” для досягнення своєї раціонально представлені і продуманої мети;

2) ціннісно-раціональною, заснованій на вірі в безумовну естетичну, релігійну або будь-яку іншу самодостатню цінність певної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона призведе;

3) афективною, насамперед емоційною, тобто обумовленою афектами або емоційним станом індивіда;

4) традиційною, тобто заснованій на тривалій звичці [3, с. 628].

Найбільш ефективною з точки зору досягнення соціального ефекту М. Вебер уважав цілераціональну дію, адже вона значною мірою зорієнтована на результат,

при цьому в індивідів у цьому разі існують чіткі уявлення про мету, засоби її досягнення, а також є певний ступінь знання, передбачення та розрахунку [12].

Наслідком соціальної дії через її орієнтованість на іншу людину є соціальна взаємодія. Таким чином, раціональна соціальна взаємодія є процесом обміну соціальними діями між двома і більше акторами (учасниками взаємодії) з метою досягнення певного соціального результату (передачі (отримання) певної інформації (смислів), захисту своїх інтересів тощо).

Раціональна соціальна взаємодія має чотири ознаки:

- вона предметна, тобто завжди має мету або причину, які є зовнішніми стосовно взаємодії груп або людей;
- вона практично виявлена, реалізована, а тому доступна для спостереження;
- вона ситуативна, тобто зазвичай пов'язана з якоюсь конкретною ситуацією, проблемою;
- вона виражає суб'єктивні наміри учасників.

Хотілося б підкреслити, що раціональна соціальна взаємодія – це завжди комунікація. Однак не варто ототожнювати таку взаємодію із звичайним спілкуванням, тобто обміном повідомленнями. Це набагато ширше поняття, оскільки передбачає не тільки прямий обмін інформацією, а й обмін смислами.

Раціональна соціальна взаємодія характеризується такою рисою, як зворотний зв'язок. Зворотній зв'язок передбачає наявність реакції. Проте ця реакція може і не статися, але вона завжди очікується, допускається як ймовірна, можлива.

Раціональна соціальна взаємодія може розглядатися як на мікрорівні, так і на макрорівні. На мікрорівні – це взаємодія в повсякденному житті, наприклад, у рамках сім'ї, робочого колективу, організації тощо. Раціональна соціальна взаємодія на макрорівні розгортається в рамках регіону і навіть суспільства в цілому.

Соціальна взаємодія можлива і в будь-якій сфері життя суспільства. Тому можна дати таку типологію раціональної соціальної взаємодії за сферами: економічна (суб'єктами взаємодії виступають власники і наймані працівники); політична (політичні партії, рухи) професійна (представники різних професій); демографічна (представники різних статей, віку, національностей і рас); релігійна (представники різних релігій, конфесій, атеїсти тощо), публічно-управлінська (державна та її інститути, органи місцевого самоврядування, недержавні організації тощо).

Залежно від того, яким чином здійснюється контакт між взаємодіючими людьми або групами, виділяють чотири основних види раціональної соціальної взаємодії: фізична; вербальна, або словесна; невербальна (міміка, жести); уявна. Три перших відносяться до зовнішніх дій, четверте – до внутрішніх дій. Усім їм притаманні такі властивості: осмисленість, умотивованість, орієнтованість на іншу людину.

Можна виділити вісім основних форм раціональної соціальної взаємодії:

– у контексті суб'єкт-об'єктної взаємодії:

1) наслідування – пряме уподібнення чогось або кому-небудь, копіювання моделей поведінки;

2) адаптація – намагання отримати інформацію, що буде корисною в контексті пристосування до умов соціального середовища;

3) вплив – намагання змінити думку або поведінку учасника комунікації за допомогою непрямих засобів, зокрема, переконання;

4) тиск, диктат – намагання вплинути на думку або поведінку учасника комунікації за допомогою прямих засобів, в тому числі примусу, силового тиску, приглушення, пригнічення тощо;

– у контексті суб'єкт-суб'єктної взаємодії:

5) діалог – обмін думками з певної проблематики;

6) кооперація – співпраця учасників взаємодії на основі діалогу та принципу рівноправності для вирішення спільної задачі;

7) конкуренція – характеризується досягненням індивідуальних і групових цілей, інтересів в умовах протистояння з учасниками взаємодії, що добиваються аналогічних цілей та інтересів;

8) конфлікт – приховане або відкрите зіткнення учасників взаємодії, метою якого є, як правило, захист власної думки або інтересів [6; 17].

Комунікативна взаємодія є такою формою раціональної соціальної взаємодії, що будується на основі діалогу та кооперації учасників взаємодії. Таким чином, можна стверджувати, що комунікативна взаємодія може формуватися навколо досягнення певної спільної мети, вирішення певної проблеми і будуватися навколо практичної діяльності (кооперація, фізична взаємодія), а може і не бути спрямованою на діяльність і передбачати лише обмін думками, обговорення проблеми (діалог, вербальна взаємодія).

Важливими щодо комунікативної взаємодії в публічному управлінні представляються також ще два моменти.

По-перше, необхідно відзначити, що під час комунікативної взаємодії актори не просто засвоюють певний соціальний досвід і включають його у свій. Вони звикають до колективних форм громадянської участі. При цьому комунікативна взаємодія сприяє формуванню і підтримці групових (асоціативних) структур, адже без неї вони легко піддаються руйнуванню.

По-друге, така взаємодія є корисною і у відпрацюванні партнерських зв'язків на рівні місцевого самоврядування та державних органів влади, між органами влади і бізнесом. Тобто комунікативна взаємодія в усіх своїх проявах може однаково позитивно впливати і на події в “системі людино-середовищних відносин”, і на управлінські процеси місцевого, регіонального і національного рівнів.

Комунікація як явище має місце в кожній організації суспільства, демонструючи взаємодію всередині неї і з зовнішнім середовищем. Можна стверджувати, що комунікація – необхідна передумова функціонування і розвитку всіх соціальних і управлінських систем, оскільки забезпечує зв'язок між людьми, дозволяє їм накопичувати і передавати суспільний досвід, забезпечує поділ праці та організацію спільної діяльності, сприяє ефективності публічного управління. При цьому вона зв'язує засобами спілкування та обміну інформацією всі структури суспільства з метою відтворення життєдіяльності людей, управління соціальним порядком, налагодження соціального партнерства, забезпечення широкого громадського діалогу.

Для комунікації, характерні інформаційний взаємообмін і зворотний зв'язок, що складають основу процесу комунікативної взаємодії.

За своєю сутністю комунікативна взаємодія представляється різновидом раціональної соціальної взаємодії, яка заснована на довірі та взаємоповазі учасників комунікації і спрямована на забезпечення рівноправного діалогу і/або спільної взаємокорисної діяльності. Комунікативна взаємодія передбачає взаємну (суб'єкт-суб'єкту) орієнтацію партнерів, які прагнуть почути один одного, надаючи гармонійний і водночас раціональний характер цього процесу. Отже, саме в рамках комунікативної взаємодії має будуватися управлінський консенсус, забезпечуватися партнерство структур публічної влади та громадянського суспільства у сучасній Україні.

Механізми налагодження партнерства у сфері публічного управління на основі комунікативної взаємодії стануть предметом подальших досліджень.

Література:

1. Баровська А. Інституційне забезпечення державної комунікативної політики: досвід країн Європи : аналіт. доп. / А. Баровська. – К. : НСД, 2014. – 40 с.
2. Большой российский энциклопедический словарь. – М. : Бол. рос. энциклоп., 2003. – 1888 с.
3. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем. / М. Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови : близько 250 000 сл. / авт. проекту та голов. ред. : В. Т. Бусел. – К. : Перун, 2005. – 1719 с.
5. Державне управління : навч. посіб. / [А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко] ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003. – 343 с.
6. Дридзе Т. М. Две новые парадигмы для социального познания и социальной практики / Т. М. Дридзе // Социальная коммуникация и социальное управление в экوانтропоцентрической и семиосоциопсихологической парадигмах : в 2-х кн. ; РАН ; Ин-т социологии ; Центр соц. упр., коммуникации и соц.-проектных технологий ; отв. ред. Т. М. Дридзе. – М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2000. – Кн. 1. – С. 5–42.
7. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (гол.) та ін. – К. : НАДУ, 2011. –
Т. 2 : Методологія державного управління / наук.-ред. колегія : Ю. П. Сурмін (співгол.), П. І. Надолішній (співгол.) та ін. – 692 с.
8. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (гол.) та ін. – К. : НАДУ, 2011. –
Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князєв (співгол.), І. В. Розпуненко (співгол.) та ін. – 748 с.
9. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при

Президентів України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (гол.) та ін. – К. : НАДУ, 2011. – .

Т. 8 : Публічне врядування / наук. ред. колегія : В. С. Загорський (голова), С. О. Телешун (співгол.) та ін. ; ЛРІДУ НАДУ при Президентів України. – Львів : ЛРІДУ НАДУ. – 630 с.

10. Запровадження комунікацій у суспільстві / за заг. ред. Н. К. Дніпроенко, В. В. Різуна. – К. : ТОВ «Вістка», 2009. – 56 с.

11. *Кашкин В. Б.* Введение в теорию коммуникации : учеб. пособие / В. Б. Кашкин. – Воронеж : Изд-во ВГТУ, 2000. – 175 с.

12. *Котуков А. А.* А рационален ли был выбор? Приложение теории рационального выбора к ситуации политического выбора / А. А. Котуков // Харьковские социологические чтения – 98 : сб. науч. раб. – Х. : ЦЭПП “Радар”, 1998. – С. 308–313.

13. *Кругий О. М.* Діалогова взаємодія органів державної влади та громадськості : монографія / О. М. Кругий. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2008. – 236 с.

14. *Малімон В. І.* Комунікаційна політика в діяльності державного службовця : навч. посіб. – 2-ге вид. доп. і розш. – Івано-Франківськ : Місто – НВ, 2008. – 344 с.

15. *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. – М. : Ваклер ; К. : Рефл-бук, 2001. – 656 с.

16. *Соколов А. В.* Общая теория социальной коммуникации : Учебное пособие. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2002. – 461 с.

17. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 275 с.

18. *Almond G.* The Politics of The Development Areas / G. Almond, J. Coleman. – Princeton, N. J. Princeton University Press, 1960. – 591 p.

19. *Deutsch K. W.* The Nerves of Government. Models of Political Communication and Control / K. W. Deutsch. – N.Y., 1963. – 316 p.

20. *Dewey J.* The Public and its Problems / J. Dewey // Ohio University Press, Athens, 1991. – 236 p.

21. *McLuhan M.* Understanding Media / M. McLuhan. – N.Y., Routledge, 2001. – 392 p.

Надійшла до редколегії 10.04.2014 р.